

Імперія як дискурс

Микола Рябчук

Myroslav Shkandrij. *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. — Montreal: McGill-Queen's University Press, 2001.

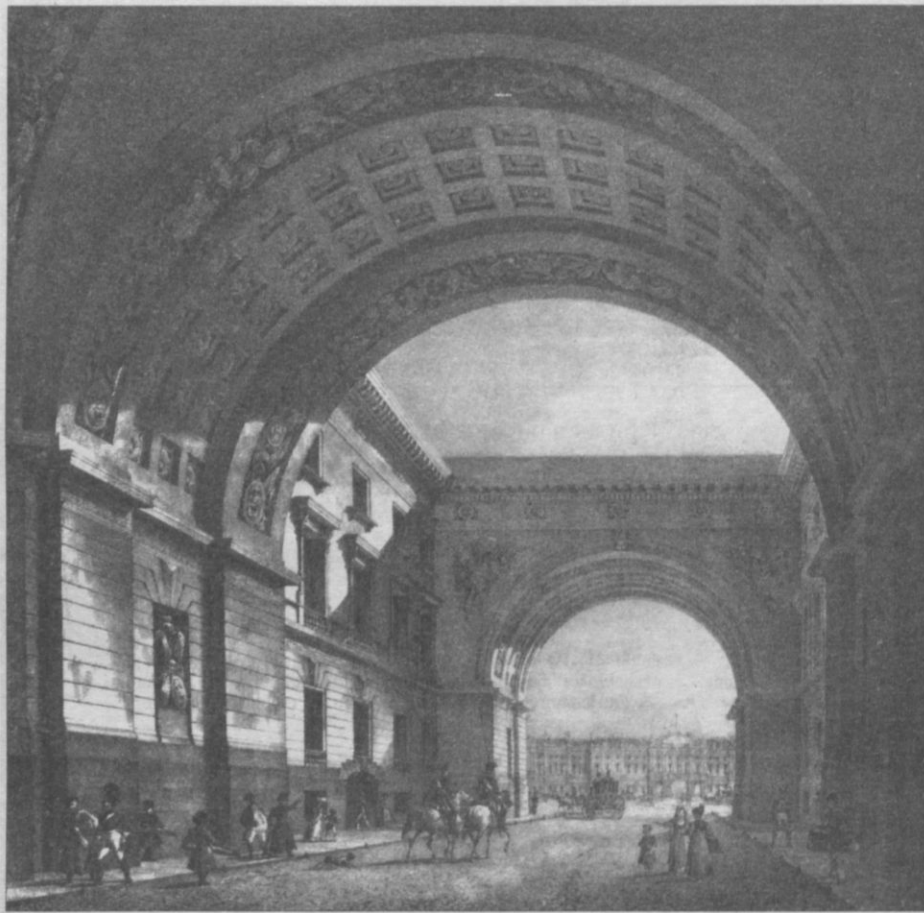
Кілька років тому Олександр Гриценко, рецензуючи грубезну антологію Ралфа Ліндгайма та Юрія Луцького «Towards an Intellectual History of Ukraine», ущипливо зауважив, що упорядники, замість обіцяної інтелектуальної історії України, запропонували англomовному читачеві, по суті, збірку матеріалів до історії українського націоналізму. За всієї зумисної провокативності цього зауваження критик великою мірою таки мав рацію. Мимохіть відзначена в його рецензії курйозність української ситуації полягає в тому, що хоч би про що писав український інтелектуал — від філософських до культурологічних трактатів чи від історії літератури до польових досліджень українського сексу — він неминуче збиватиметься на «національну» проблематику. Однак одержимість українців своєю тотожністю, мовою, культурою, самою проблемою свого національного існування доволі просто пояснюється історичними обставинами, котрі, як відомо, не були сприятливими для бездержавної нації. Але ще більшою мірою — тим, що українське сьогодення аж ніяк не сприяє лікуванню історичних неврозів, оскільки формально незалежна українська держава радше законсервувала колоніальний статус-кво, аніж відкрила послідовну й усебічну програму деколонізації.

В цьому контексті не так уже й дивно, що книжка канадського професора з Вінніпега Мирослава Шкандрія під назвою «Росія та Україна: література та дискурс імперії від наполеонівських до постколоніальних часів» загалом улягає описаній тенденції. Йдеться в ній не так про Росію, як про Україну, не так про імперський дискурс, як про антиімперський чи, кому як до вподоби, українсько-націоналістичний. Але водночас книжка є багато в чому піонерською: по суті, це перша спроба концептуально, на обширному літературному матеріалі розглянути російсько-українські взаємини як боротьбу двох дискурсів, застосувати методологію популярних на Заході постколоніальних студій до аналізу більш, або й менш, знаних нам вітчизняних текстів. Під цим оглядом праця заслуговує найприскіпливішої уваги, оскільки її здобутки й вади можуть істотно вплинути на розвиток перспективного напрямку в українській гуманістиці.

1

У передмові до книжки Мирослав Шкандрій окреслює її головну мету: показати, як «дискурс імперії з'являється в російській літературі XIX століття, даючи поштовх відповідному контрдискурсові в літературі українській». У ширшому плані

авторові йдеться про розширення рамок постколоніальних студій, виведення їх за традиційні межі, в яких ці студії сформувалися, — межі відносин найбільших західноєвропейських метрополій (передусім Англії та Франції) зі своїми колоніями в Азії, Африці та Латинській Америці.

Карл Бегров (за Канопі). Вид арки Головного штабу. Аркуш із серії «Види Санкт-Петербурга та його околиць» (1822)

Під цим оглядом книжка Шкандрія є полемічною щодо поширеної серед його колег думки, ніби поняття «імперіялізму» слід застосовувати лише до держав із заморськими володіннями. Об'єктом імперського дискурсу, пише він, можуть бути не лише заморські колонії, а й імперське пограниччя та суміжні території. Попри істотні відмінності між цими об'єктами та їхніми описами, конструювання «літературної України» в російському письменстві має багато спільного з дискурсивним освоєнням (опануванням) інших «новонабутих» імперією земель — Сибіру, Кавказу, Середньої Азії, Польщі. Російська література початку XIX століття — Бестужев-Марлінський, Лермонтов, Хомяков — розвинула наративні моделі, образи, тропи для (ре)конструювання всіх цих різноманітних і своєрідних країв, народів, культур саме як імперського пограниччя, периферії, позбавленої самої суті, вартості, призначення, минулого та майбутнього — поза імперським Центром, сенсотворчим і універсально-репрезентативним. Колонізовані землі — це, як правило, землі «нецивілізовані» або й зовсім дикі, заселені примітивними селянами чи ще примітивнішими кочівниками. Натомість метрополітальна цивілізація — незмінно вища, витонченіша, престижніша, модерніша, перспективніша.

Мирослав Шкандрій, на жаль, залишає без подальшого розгляду низку цікавих проблем, окреслених у передмові. Зокрема це стосується дискусійного (і в самій Україні, і поза її межами) питання про те, чи можна і до якої міри вважати Україну російською колонією. Адже відсутність расової, та й етнічної дискримінації щодо лояльних «малоросів» у Російській імперії робить їхнє становище суттєво відмінним від, скажімо, становища африканців (або індійців) у імперії Британській. Про українську

тендує на певні колективні — мовно-культурні — права.

Шкандрій слушно зауважує, що Капелерова концепція дає змогу збагнути важливі нюанси в імперському ставленні до українців, зокрема парадоксальне поєднання в цьому ставленні трьох, здавалося б, несумісних позицій: «братерської» прихильності до лояльних малоросів, котрі інтегруються в імперську цивілізацію; зневаги до хохлів як до селянського бидла; і глибокої ненависті до «мазепинців», котрі не приймають накинута їм імперією хохляцько-малоросійських ролей.

Питання про правомірність застосування постколоніальної методології (і термінології) до аналізу російсько-українських взаємин вирішується, на думку автора, автоматично, якщо тільки уважно приглянутися до тієї реальності, котра описується термінами «колоніялізм» та «імперіялізм». Зокрема термін «колоніялізм», зазначає Шкандрій,

уживають здебільшого тоді, коли треба позначити вторгнення та розселення представників однієї країни в іншій, із запровадженням у ній свого урядування, правової системи та інституцій. А «імперіялізмом» називають ширший спектр нерівноправних (експлуататорських) взаємин — політичних, економічних, культурних — які, однак, не пов'язані з масовим переселенням цивільного населення... Домінування Росії над Україною здійснювалося як за імперіальною моделлю (особливо в XVII–XVIII століттях, коли місцеві права, інституції, судочинство істотно обмежувались аж до їх цілковитої ліквідації), так і за моделлю колоніальною (роздача земель російським власникам та масове переселення людей).

Щоправда, автор дає це пояснення у примітках, тимчасом як у передмові лише вказує на подібність російсько-імперського дискурсу до експансіоністського дискурсу «класичних» колоніальних імперій, а також згадує про успішне розширення «території» постколоніальних студій за межі афро-азійсько-карибського світу, зокрема їхнє перенесення на ірландський, шотландський, північноамериканський матеріал. (Хоча, зазначимо, цих справді важливих для українського досвіду «шотландсько-ірландських» чи, скажімо, каталонських паралелей у книжці, на жаль, немає.)

Зрештою, за всієї важливості аналогій та прецедентів, що їх наводить автор, головним аргументом на користь постколоніальної методології в книжці про імперіальний дискурс залишається аргумент культурний, — приблизно у тому плані, в якому його вжив Марко Павлишин у статті про «Рекреації» Андруховича:

Культурні явища (мистецькі твори, культурні установи, процеси в культурному житті суспільства) можна вважати колоніальними, якщо вони сприяють утвердженню чи розвитку імперської влади: позбавляють престижу, звужують поле активності, обмежують видимість, а то й нищать те, що є місцевим, автохтонним, словом — колоніальним, натомість підкреслюючи гідність, світову масштаб-

ність, сучасність, необхідність і природність столичного, центрального.

(«Сучасність», 1993, ч.12, с.116)

Такий погляд дає змогу лишити за рамками обговорення всі інші аспекти колоніалізму, які у випадку російсько-українських узаємин можуть бути менш очевидними, ніж, скажімо, у випадку франко-алжирському чи англо-індійському (політична дискримінація, економічний визиск). «Уживання термінів «колоніальний» та «постколоніальний», — слушно пише Шкандрій, — на позначення ситуації культурно-політичного поневолення, в якій люди перебувають або з якої щойно вийшли, є цілком правомірним стосовно української історії та сьогодення».

Зрозуміло, що «політичне поневолення» тут цікавить нас (і автора) лише тією мірою, якою уможливує, підтримує, закріплює поневолення культурне. Років сто тому академік Вернадський називав таке явище «умственной подчиненностью». Полягає воно не в тому, що певні народи усвідомлюють свою культуру як «меншу»: жоден естонець або словенець, вочевидь, не вважає свою культуру «більшою» за французьку або російську; проте таке визнання власної «меншости» має радше кількісний, ніж якісний характер; воно не є (зазвичай) ні для естонця, ні для словенця підставою відмовлятися від своєї «меншої» культури на користь чужої «більшої».

Культурне поневолення починається тоді, коли певний народ усвідомлює свою «меншу» культуру як «менш вартісну», «другосортну», «безперспективну». Мовою психоаналізу такий покірний (чи, радше, вимушений) перехід на чужу точку зору, накладання на себе чужих критеріїв і стереотипів, запозичення чужого (зазвичай, негативного, упередженого) уявлення про себе й своїх одноплемінників як уявлення власного, називається інтерналізацією, «овнутрішненням» чужої «колективної тіні». Поневолена нація переймає зневагу і зверхність колонізаторів до себе як свою внутрішню якість, чужа негативна оцінка стає самооцінкою, безсила ненависть до самого себе і своїх жалюгідних одноплемінників.

Зрозуміло, що така інтерналізація негативного уявлення про себе не відбувається миттєво і не є наслідком звичайного собі впливу «сильнішої» культури на «слабшу». Культурне поневолення незмінно супроводжується й обумовлюється поневоленням політичним — різноманітними формами примусу, утиску, прямого та непрямого насильства. Власне, сама ситуація, коли звичайна й для всіх очевидна відмінність культур починає сприйматися в оцінкових категоріях, тобто коли, перефразовуючи Саїда, одна культура сприймає відмінність іншої як слабкість, а та, своєю чергою, переймає й сама засвоює такий погляд на себе як «об'єктивний», — найвиразніше свідчить про нерівноправні стосунки між цими культурами, про явні або приховані механізми політичного чи

політико-економічного домінування однієї культурної групи над іншою.

Комплекс неповноцінності, що тяжіє над українцями в їхніх стосунках із метрополітальною російською культурою, спричинений зовсім не «бідністю», «слабкістю» чи «другорядністю» їхньої власної культури (об'єктивно кажучи, десятки повноцінних культур — від естонської до албанської й від словацької до каталонської — не є ані «багатшими», ані «першоряднішими» за культуру українську). Його зумовлює *самий факт порівняння*, тобто ситуація, в яку українців було силоміць поставлено на багато десятиліть — на відміну від каталонців, словаків, естонців або й західних українців, котрі жодних комплексів щодо «великої російської культури» не мають, — хай вона собі буде хоч сто разів «великою». Українців *змусли* дивитися на себе чужими очима, бачити себе у чужому дзеркалі, оцінювати себе за чужими критеріями. Зайве казати, що ані ці критерії не були об'єктивними, ані погляд неупередженим. Культурна відмінність під чужим оцінковим зором обернулася на слабкість, інакше — на вбогість.

Мирослав Шкандрій хоч і згадує про самоненависть колонізованого народу як результат «інтерналізації класових, культурних та національних стереотипів», і навіть показує на прикладі роману Анатолія Свидницького «Люборацькі», в який спосіб імперія плекає у своїх денаціоналізованих підданих садо-мазохістські комплекси, методологічно він залишається загалом за межами психоаналітичного напрямку в постколоніальних студіях, і навіть у бібліографії не відводить окремого рядка ані Францу Фанону, ані Володимиру Одайнику, ані, зрештою, Оксані Грабович, доповідь якої на львівському конгресі МАУ про спадщину комунізму й колоніалізму в сучасній Україні заслуговує згадки принаймні як одна з перших спроб постколоніального прочитання української дійсності. До проблеми «культурного поневолення» Мирослав Шкандрій підходить із дещо іншим методологічним ключем: для нього таке поневолення здійснюється через панівний (у даному випадку російсько-імперський) дискурс.

Для книжки, що містить це слово у своїй назві, можливо, годилося би дати ширше пояснення ключового терміну, аніж те, яке автор робить у передмові з посиланням на Мішеля Фуко: «сукупність явищ і текстів, які виявляються регульованими і яким притаманна внутрішня зв'язність і які діють як єдина сила». В кожному разі, для тих читачів, що не зможуть або й не захочуть читати вибагливі теоретизування Фуко, варто зазначити, що а) для французького філософа всякий акт мовлення є актом здійснення влади, накиннення волі, утвердження домінування (чи, навпаки, актом опору); б) всяке мовлення, чи, по-французькому, дискурс, закорінене у наявних владних стосунках, прямим і непрямым чином їх відбиває й підтримує (або, навпаки, руйнує); і в) усяке мовлення, себто дискурс, є конвенційним, себто при-

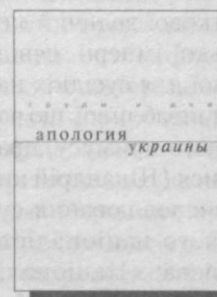
в'язаним до певної традиції, до певних риторичних прийомів, формул, образів, прямих і прихованих посилай, натяків, до певного контексту й підтексту — як словесно-образного, так і речево-подієвого; словом, це не одноразовий і, звісно ж, не індивідуальний акт, а певний процес, розгорнутий у просторі й часі, в текстовій і суспільній реальностях, зі своїми законами, своєю інерцією і, сказати б, енергетикою.

Головний висновок, який випливає з цих схематичних пояснень для потенційних читачів Шкандрієвої книжки, полягає у тому, що всякий публічний дискурс не лише відбиває реальність і не просто впливає на неї й на наше до неї ставлення, а й замінює її, «репрезентує», творить, стає сам своєрідною парареальністю, набагато реальнішою, переконливішою і впливовішою, ніж уся та реальність, яку він нібито описує. Саме таке розуміння дискурсу лягло в основу блискучої праці Едварда Саїда «Орієнталізм», котра, за визнанням самого Мирослава Шкандрія, була для нього своєрідним взірцем і джерелом натхнення, — попри суттєву, а часом і принципову відмінність в об'єкті дослідження.

2

Перечитавши Саїда, можемо не лише краще зрозуміти ключове для Шкандрієвої праці поняття «дискурсу», а й специфіку словосполучення «дискурс імперії» — винесеного в заголовок, проте ніде у книжці не розтлумаченого. Йдеться, як можемо припустити, про певну систему наративних засобів, що відбивають наявну ситуацію імперського домінування, легітимізують її й утверджують як «об'єктивно» неминучу й необхідну. Якщо імперська ідеологія всього лиш забезпечує імперський гегемонізм та експансію необхідними аргументами, логічним, сказати б, каркасом, то дискурс імперії стає образно-символічним наповненням цього каркасу, його багатолікою, багатобарвною, багатоголовою репрезентацією. Ідеологія — це передусім те, *про що* говориться; дискурс — це те, *як* говориться, якими засобами, у якому зв'язку з іншими оповідями; дискурс — це ще й певний кут зору, добір матеріалу, підкреслення й пом'якшення, замовчування; це, зрештою, не лише тексти, а й усякі інші форми символічної репрезентації — від пам'ятників до поштових марок, від військових парадів та національних свят до картинок у шкільних підручниках.

Мирослав Шкандрій починає книжку з короткого опису основних елементів імперського дискурсу щодо України, таких собі стандартних мітологом, за допомогою яких обґрунтовувалося суто політичне і, за своєю ідеологією, безумовно імперське завдання — підпорядкування й поглинення України Росією. Ці мітологами знайомі більшості українців ще зі шкільної лави і для багатьох зберігають досі авторитет об'єктивної істини — такої собі віртуальної дійсності, витвореної могутнім панівним дискурсом. Серед його основних мотивів — ідея «триєдиної» руської нації та українсько-росій-

Апология Украины Сборник статей

Москва:
Модест
Колеров &
«Три
квадрата»,
2002

Територія і народ України, зазначає редактор-укладач цього збірника Інна Булкіна, мислиться «російським братом» здебільшого мітологічно, і на цих літературно-казкових міркуваннях вибудовуються відносини між Україною та Росією — і в політиці, й у культурі. Тому головне своє завдання укладачка додає у представленні України як свого роду terra incognita, а для цього й необхідно «спробувати вислухати іншу сторону».

Переклавши публікації українських інтелектуалів та письменників (Юрія Андруховича, Наталки Білоцерківцев, Олександра Гриценка, Миколи Рябчука, Тараса Шумейки, Оксани Пахльовської, Тараса Возняка), Булкіна намагається представити російському читачеві «українське національне багатоголосся», тобто «що ж вони в Україні самі там собі (про себе!) думають».

Зібрані до цієї книжки статті належать до різних жанрів, оскільки їхні автори перебувають у різних дискурсах (політичному, літературному, журналістському, академічно-науковому). Укладачка об'єднала їх у два розділи: «Вступ до географії» та «Проект «Україна»», до якого ввійшли матеріали, раніше друковані в часописі «І».

В.Д.Берлін Бессмертный человек с разными песнями

Харьков: Ранок,
2001

«У пошуках тіней культурного минулого» — так автор означив спрямування своєї книжки, що стала підсумком багаторічних історико-краєзнавчих і культурологічних пошуків. Спираючись на низку матеріалів, зібраних із різних недосяжних широкому читачеві джерел, Валерій Берлін створив детальну картину соціального простору, який сформувався навколо Фьодора Шалаяпіна у Харкові — одному з найулюбленіших і найближчих для великого російського співака міст.

До книжки ввійшли нариси про яскраві епізоди харківських гастролей та зустрічей Шалаяпіна, про його харківських друзів і знайомих — відому українську просвітницю Христину Данилівну Алчевську, її сина Івана Олексійовича Алчевського, видатного тенора, що співав разом із Шалаяпіном у паризьких «Російських сезонах» Дягілева, про журналіста й драматурга Єфіма Бабєцького, науковця й редактора «Харківського календаря» Василя Іванова, чий спогади про Шалаяпіна — а також спогади інших авторів, не лише харків'ян — публікуються вперше. Також уперше друкується стаття нещодавно померлого шалаяпінознавця харків'янина Віктора Гармаша «Ф.І.Шалаяпін на Україні». Книжка містить великий іконографічний матеріал. Подано хронологію виступів Шалаяпіна у Харкові (1897–1915).

ської спорідненості, майже тотожності, ідея виняткової величч і могутності Російської імперії, невідпороно привабливої для сусідніх народів, настільки привабливої, що вони самі, без жодного примусу, прагнуть із нею злитися (Шкандрій цитує характерне висловлювання сучасного російського націоналіста Станіслава Куняєва: «Націоналізм — це для малих народів, котрі бояться зникнення. Росіяни — великий народ... Росія — як Христос, котрий каже всім: прийдіть і прилучіться до мого духу»). А відтак — і особлива місія росіян, уповноважених чи то Богом, чи то Історією об'єднати слов'ян, утвердити справжнє християнство, порятувати світ і, звичайно, навести лад на своїх ближніх і дальніх окраїнах, здійснюючи класичну для всякого імперіалізму цивілізаторську місію.

Розгортання цих основних мотивів імперського дискурсу в російській літературі Мирослав Шкандрій простежує від XIX століття, себто від доби романтизму, що збіглася з добою наполеонівських воєн та стрімкого поширення по Європі ідей новочасного націоналізму. Хоч автор не обґрунтовує чітко причин свого саме такого хронологічного вибору (адже дискурс Російської імперії, у принципі, можна простежити від самого її виникнення, себто принаймні від символічних діянь Петра I та писань Феофана Прокоповича), причин на те, радше, було кілька: брак справді цікавого літературного матеріалу, загальна вбогість, недорозвиненість імперського дискурсу, не забарвленого ще у XVIII столітті новочасним націоналізмом, і, звісно, відсутність українського антиімперського контрдискурсу, котрий, власне, і є головним об'єктом Шкандрієвого дослідження.

На зміну вайлуватим імперським одам XVIII століття та екзотичним описам імперських околиць у подорожніх нотатках рубежу століть, модерна європейська література, що з'являється в Росії у 20–30-х роках XIX століття, приносить набагато складніше, тонше, багатогранніше бачення імперії як *проблеми*, як джерела людських і цивілізаційних драм, конфліктів, випробувань. Фактично лише від цієї доби імперський дискурс стає в російській літературі явищем власне мистецьким, а не суто ідеологічним.

Загарбницька війна, розпочата імперією на Кавказі, породила значний масив «орієнтальної» літератури досить високої художньої якості — літератури, в якій імперські стереотипи й великодержавні почуття російських письменників вступали у суперечність, а відтак і в драматичне змагання з їхніми волелюбними ідеалами, гуманістичними засадами, врешті, з самим матеріалом та потребою його власне художнього, а не суто пропагандистського осмислення. Зазвичай, ці змагання закінчувалися перемогою імперського погляду над загальнолюдським, а проте, як показує Мирослав Шкандрій на прикладі творів Лермонтова та Бестужева-Марлінського, сама ситуація діалогу певним чином обмежувала силу імперського дискурсу, ставила під

сумнів його абсолютну авторитетність, відкривала потенційну можливість для контрдискурсу, що її врешті й зреалізував повною мірою Шевченко в «Кавказі» та інших творах.

Репрезентація України в російській імперській літературі була багата в чому подібною до репрезен-

історіографія розробила витончену модель триєдиної руської нації, у якій українцям відводилася роль регіональної гілки, відчуженої від єдиного дерева несприятливими історичними обставинами, а проте успішно прищепленої назад, де вона має змогу тепер по-справжньому розквітнути на благо собі й усьому

Цар Александр веде військо до Парижа (російський лубок початку XIX століття)

тації «екзотичних» південно-східних околиць і, ширше, репрезентації всяких «орієнтальних» земель у класичних літературах Заходу. Характерні прикмети такої репрезентації — змалювання колонізованих земель як диких чи напівдиких, позбавлених внутрішньої структури, архаїчних і анархічних, заселених якимись суто біологічними, людиноподібними спільнотами, законсервованими в позачасі, за межами справжньої, себто імперської історії. Найчіткіше і найпоєднованіше такий образ Малоросії відтворив Вісаріон Белінський, ґрунтуючися почасти на репрезентаціях України у творах Гоголя, Пушкіна, Квітки-Основ'яненка та інших сучасних йому літераторів, а почасти на своїх власних уявленнях про Дух Історії та приреченість «неісторичних» народів на підпорядкування й злиття з історично обраними.

«Орієнтальна» репрезентація України нашо́вхувалась, однак, на істотний опір фактичного матеріалу й потребувала відтак суттєвого коригування в рамках імперського дискурсу. По-перше, Україна не була щодо Росії «Сходом», радше навпаки — протягом кількох століть вона була щодо Росії джерелом західних впливів, істотним чинником європеїзації Московського царства й перетворення його на Російську імперію. А по-друге, Україна не могла бути чимось цілком «чужим» щодо імперії — і то не лише через свою православну й слов'янську спорідненість, а й через киево-руську спадщину, яка мусила бути інкорпорована в імперську історію як цілком «своя» й органічна.

Таким чином, репрезентація України в російському дискурсі, як зауважує Мирослав Шкандрій, була амбівалентною: це був край водночас ворожий і дружній, далекий і близький, чужий і споріднений. Щоб уникнути логічної суперечності між цими репрезентаціями, російська

древу. Українській амбівалентності таким чином було надано раціонального й загалом переконливого пояснення: все, що є в Україні й українцях доброго, походить від спільної руської спадщини, єдинокровності, єдиновірності і, звісно, від незнищенного прагнення бути лояльними до єдиного володаря — така собі православно-імперська телеологія, яку Шкандрій вдало показує на прикладі другого варіанта «Тараса Бульби». А з іншого боку, все, що є в Україні та українцях лихого, походить від зловорожих впливів — польсько-католицьких, єзуїтських, уніятських, татарських тощо. При цьому цікаво, що польські впливи у цьому дискурсі ніколи не є культурно-цивілізаційними, а тільки деструктивними, пов'язаними з релігійним та соціальним гнітом, суспільною дегенерацією та моральним занепадом. Якщо українці й запозичили від поляків якісь елементи цивілізації, то лише вельми сумнівну католицьку вченість та неефективні правові й адміністративні інституції, котрі доправили саму Польщу до хаосу та необхідності встановити над нею сусідську опіку. Не менш характерно й те, що питома вага «польських впливів» у російських репрезентаціях України є доволі обмеженою: попри всю свою амбітну риторику, Російська імперія почувалася доволі незатишно щодо Польщі в культурно-цивілізаційному плані. Тому в імперських репрезентаціях України переважають натяки на «татарські» й, узагалі, «азіатські» впливи. Шкандрій звертає зокрема увагу на змалювання Мазепи в «Полтаві» Пушкіна як такої собі опереткової, напівазіатської постаті (на противагу «європейцю» Петрові I); цитує відомі пасажі Белінського про запорожців як різновид татар і менш знані, але не менш потішні пасажі Павла Свін'їна з його передмови до українських повістей Гоголя 1830 року: «...Мало-

росіяни більш подібні [ніж великоруси] до розкішних жителів Азії». Вони схожі на азіатів «обличчям, формою, стрункістю постави, лінощами і безтурботністю». А проте вони «не мають бурхливих неприборканих пристрастей, властивих прихильникам ісламу; флегматична небалість, здається, служить їм захистом і перепоною від бентежних хвилювань, і часто з-під їхніх густих брів зблискує вогонь; пробивається сміливий європейський розум; палка любов до вітчизни й почуття полум'яні, зодягнуті в позірну простоту, сповнюють їхні груди».

Мета цього дискурсу двоїста: з одного боку, він улягає мистецькій потребі представити Україну й українців як щось екзотичне, інакше, відмінне, специфічне; з іншого — улягає політичному імперативу асиміляції краю, його імперської гомогенізації. Відмінність українців від росіян може бути цікавою з естетичного погляду — на рівні фольклору, звичаїв, зовнішності, але з політичного погляду вона не повинна бути надмірною, надто істотною, вона не має перешкоджати прирученню й одомашненню краю, його інтеграції в єдиний імперський проект. За всієї своєї інакшості українці мусять залишатися в імперському дискурсі різновидом росіян — себто матеріалом не так для літературних екзерцисів, як для ефективного імперського будівництва.

Своєрідною перлиною цього дискурсу можна вважати нотатки князя Долгорукого з його подорожі в Малоросію 1810 року:

Хохол, схоже, створений самою природою, щоб обробляти землю в поті чола свого... Він не нарікає на своє підневільне становище: він не знає нічого кращого... Він знає свій плуг, волів, горілку, і це складає весь його невибагливий лексикон... Він охоче приймає усяку долю й усяку працю. А проте його слід весь час підганяти, бо він надто ледачий: він здатен заснути й прокинутись п'ять разів на хвилину разом зі своїм волом... Наважуся припустити, що коли б весь цей люд не завдячував освіченим землевласникам їхню зичливість і людяність, хохла важко було б відрізнити від негра під будь-яким оглядом: один вирощує в поті чола цукрову тростину, другий — збіжжя. Хай Господь дарує обом їм добре здоров'я!

Якщо й можна авторові цього фрагменту поставити на карб якусь зверхність та упередженість, то лише станову, а не етнічну. Князь Долгорукий описує специфічний регіональний різновид імперського селянина, якого називає «хохлом», хоч можна припустити, що з такою ж докладністю й відстороненістю він би описував і відмінності між костромським селянином та, скажімо, рязанським. На початку XIX століття російські аристократи (як і малоросійські) не мали ще звички зараховувати себе до однієї нації ні з великоруськими селянами, ні з малоруськими. Естетичний імператив цього дискурсу зрозумілий: дати своїм читачам щось цікаве, потішне, оригінальне: «дикий» Кавказ і «поющая и

пляшущая» Малоросія, безумовно, забезпечували романтиків значно кращим матеріалом для їхніх екзотичних потреб, ніж Рязань або Кострома. Не менш очевидний тут і політичний імператив: забезпечити не лише політичне, а й економічне домінування імперії на новоздобутих територіях, зробити «хохлів» — спершу на рівні репрезентації, а згодом і в дійсності — «своїми», своїськими, безпечними, пристосованими до потреб імперії (про потреби самих «хохлів» тут, зрозуміло, не йдеться).

Текст Долгорукого є досить вдалим прикладом майже цілковитого збігу естетичного імперативу з політичним; специфічні особливості малоросів тут показані таким чином і такою лиш мірою, якою це необхідно для обґрунтування їхнього імперського покріпачення й визиску: по суті, хохли — це такі самі селяни, тільки ледачіші, а тому потребують суворішого нагляду й примусу. В талановитіших авторів, однак, суперечність між політичним завданням та естетичним виявлялася часом доволі значною, — як це показує Мирослав Шкандрій на прикладі поеми Кондратія Рилєєва «Войнаровский» (де поет дає, по суті, позитивний образ Мазепи — не «зрадника», згідно з панівним імперським дискурсом, а волелюбного бунтаря — відповідно до власної мистецької інтуїції); чи на прикладі українських повістей Гоголя, цілком лояльних щодо імперії, проте потенційно небезпечних для неї і підривних — саме через яскраве й талановите, аж надто захопливе змалювання автором української інакшости та своєрідності. Шкандрій пише, що Гоголь із його подвійною малоросійсько-імперською ідентичністю, по суті, «маневрував між обома дискурсами» (колоніальним та антиколоніальним). Точніше, мабуть, було б сказати, що Гоголь довів суперечність між потребою політичного упокорення України (через її бажану гомогенізацію) та її естетичним визволенням (через утвердження її культурної унікальності) до небезпечної межі, за якою самотутній край зі славним минулим починав розвиватися за власними законами, всупереч гомогенізаційним зусиллям імперії. Гоголь-імперець закривав цю можливість, повсякчас наголошуючи, що його Малоросія — це своєрідний музей, яскраве минуле, яке погасло, закінчилося, знайшло своє логічне завершення в загальноімперській сучасності та майбутті. Потрібен був лише певний поштовх, щоб зреанімувати, зреінтерпретувати цей міт — міт славної, проте віджилої, померлої Малоросії.

Шевченко створив новий міт, по-лемічно заснований, як це переконливо показав Григорій Грабович, на запереченні гоголівського і водночас — на його творчому розвитку. Це був образ не мертвої України, а приспаної, похованої живцем, проте готової до пробудження й воскресіння. Шевченко відтворив ту саму Україну, яку Гоголь необачно створив і ще необачніше (бо передчасно) поховав. Але Шевченко мав що відтворювати саме завдяки Гоголю й ба-

гатьом іншим лояльним до імперії, а проте, як з'ясувалося невдовзі, «занадто» заклопотаним малоросійською самотутністю українофілам.

3

У четвертому розділі («Контрнативи в українській літературі») Мирослав Шкандрій показує драматичну роздвоєність українських письменників між імперським та регіональним, що ставала дедалі гострішою в XIX столітті, мірою формування новочасного українського націоналізму. Навіть, здавалося б, гіперлояльний щодо імперії Квітка-Основ'яненко мимохіть підривав асиміляційну імперську стратегію, показуючи «вітальність місцевої ідентичності» й цілеспрямовано розширюючи коло читачів української літератури — тих самих читачів, без яких успіх, а може, й поява Шевченка були б неможливими. Власне, що приховану суперечність між політично «імперським» та естетично «національним» іще 1985 року проникливо зауважив Марко Павлишин у статті про політику та риторику в «Енеїді» Котляревсько-

міст і згасання романтичного інтересу російської публіки до малоросійської екзотики. Фактично аж до самої революції ставлення освічених росіян до української літератури й, узагалі, проблематики залишалося майже тим самим, що й у 1830–40-х роках, — на рівні сумнозвісних відгуків Белінського та Хомякова, тобто на рівні консервативної парадигми, яка взагалі заперечувала українську літературу як небезпечну дурість, або ж на рівні парадигми ліберальної, котра толерувала цю літературу — але винятково як діалектний різновид загальнооруської. Шкандрій констатує:

Російські письменники й читачі мовби й не помічали, що сам характер української літератури й свідомості суттєво змінився... Українську літературу й надалі розглядали як естетично неповноцінну, а українську свідомість — як вияв провінціалізму. Науковий дискурс про Україну проникав у російську літературу лише зрідка, а найпотужніші втілення контрдискурсу залишалися здебільшого непоміченими. Як наслідок, російські інтелекту-

Йосип Гладкий перевозить царя Миколу через Дунай
(народна картина першої половини XIX століття)

го. Те, що в Гоголя й Основ'яненка було радше мимовільним, «побічним» наслідком їхнього імперського українофільства, через пару десятиліть виявилось частиною свідомої редакційної стратегії журналу «Основа». Наголошування відмінності, самотутності України, пише Шкандрій, стає «аргументом на користь її самовизначення».

Українська література у другій половині XIX століття поступово перестає бути частиною «загальнооруської», формуючи свій власний канон, інституції (критику, видавництва, часописи), свого читача і, звісно, свій самостійний, емансипований від імперського, дискурс. Шевченкова творчість, безумовно, великою мірою прислужилася цьому процесові, проте були й інші чинники, на які звертає увагу Мирослав Шкандрій: жорсткі цензурні та мовні утиски, перенесення видавничої діяльності за кордон (передусім у Галичину), русифікація українських

али маргіналізували українські питання. В художніх творах українські характери майже ніколи не мали якоїсь психологічної глибини, а їхні культурні проблеми ніколи не трактувалися всерйоз. Українці якщо й з'являються у російській прозі другої половини XIX століття (як, наприклад, у творах Толстого — всілякі конюхи, садівники, солдати), від росіян вони відрізняються лише своєю «говіркою». Хоча Чехов і Бунін жартома називали себе «хохлами», це означення не мало для них жодного політичного сенсу.

Ця дивовижна глухота імперської культури до свого найближчого і найбільшого сусіда, до дедалі гучнішого й розмаїтішого багатоголосся, що в українській літературі з'являється, є блискучим прикладом сили і водночас катастрофічної інерції імперського дискурсу, згравітаційного поля якого виявилось не до снаги вирватися навіть таким талановитим

письменникам, як Булгаков, Набоков чи Бродський. Дискурс домінування, який сформувався в російській культурі початку XIX століття і який «приручав», «одомашнював», «присвоював» Україну, всіляко її примітивізуючи, не змінився, по суті, і досі. Від самого початку цей дискурс ретельно відсіює факти, події та голоси, репрезентуючи лише ті з них, які його об'єктивно зміцнюють. Все, що може зашкодити репрезентації «літературної України» в імперському дискурсі, замовчується або маргіналізується — від різанини, вчиненої Петром I у Батурині, до польських культурних впливів та рівня освіченості в Україні XVI–XVII століть. (Тарас Бульба, який приховує свою вченість, своє знання латини, є під цим оглядом постаттю знаковою. Як, утім, і ті гоголівські запорожці, що свідомо розігрують у Петербурзі роль придуркуватих хохлів, бо саме цього від них очікують.) Імперський дискурс фактично позбавляв українців їхнього реального голосу, говорячи за них і від їхнього імені.

З появою українського контрдискурсу з'ясувалось, однак, що для його замовчування й маргіналізації не досить самих лише дискурсивних засобів. Попри тотальний контроль імперії над освітою, друком, публічними виступами, з'ясувалось, що для нейтралізації небезпечного конкурента потрібні ще й додаткові цензурні та поліційні заходи. «Боротьба двох культур», справедливості якої невтомно обстоюють імперські ліберали, як завжди, обернулася боротьбою культури, що має армію і поліцію, проти культури, яка не має нічого, навіть можливості висловитися. Погляди на Україну з боку лівих і правих, лібералів і консерваторів, культурних еліт і жандармських виявились у Росії, як завжди, надзвичайно подібними. «Літератори, журналісти, адміністратори, — з незворушністю патанатома підсумовує Мирослав Шкандрій двосотлітню історію російсько-українських літературних узаємин, — всі зробили свій внесок у єдиний імперський дискурс та поширення гегемоністських поглядів».

Розплата за цю одностайність, за простиму для поліцейських, проте неприпущенну для інтелектуалів глухоту до голосу «іншого», виявилася важкою, хоч і досі ще належно неусвідомленою. У блискучому аналізі глибокої, майже істеричної українофобії Михайла Булгакова Мирослав Шкандрій пише про трагедію видатного письменника, чие «бачення гомогенної та цілісної російської культури з усталеними нормами було травмоване появою національного руху, про існування якого він не підозрював і відтак настійливо його заперечував. У його текстах про Україну можна доглядіти намагання загнати джина назад у пляшку, реінтерпретуючи всі події окресленого періоду відповідно до панівного й прийнятного культурного зразка».

Про «травму деколонізації», «травму втрати імперії» Мирослав Шкандрій говорить також у зв'язку з Солженіцином та деякими іншими російськими інтелектуалами. Проте важливішою в цьому контексті ви-

дається його згадка про загальнонаціональну травму, яку заподіяли російській ментальності століття колоніального гніту та, відповідно, «інтерналізації» імперського насильства щодо інших народів. Її наслідки, як і відповідну українську травматичну спадщину, вважає автор, обидві культури зможуть подолати, опанувавши постколоніальні мистецькі практики. Він співчутливо цитує Марка Павлишина, котрий називає «постколоніальним» такий підхід до колоніальної спадщини, який, сказати б, стає над поєдинком «колоніального» і «антиколоніального» дискурсів і витворює власний дискурс на основі вільної гри з ними як частинами своєї історичної спадщини. Продуктивність і перспективність саме такого підходу Шкандрій, слідом за Павлишином, доводить на прикладі творів Юрія Андруховича, показуючи, як «постколоніальний» прозаїк вільно деконструє не лише імперські міти, а й національні, зокрема традиційне змалювання України як безневинної жертви лихих сусідів, передусім демонічної Росії. Під цим кутом зору Шкандрій загальному слушно вказує на певні елементи постколоніальної іронії (й самоіронії), гібридності та протейзму у творчості Хвилювого; ба ще раніше, на прикладі українського модернізму, він говорить про істотне ускладнення українського антиколоніального дискурсу, збагачення його елементами саморефлексії, внутрішньої полеміки, зокрема полеміки з панівною народницькою доктриною та появу у його межах альтернативних дискурсів — феміністичного, естетського, авангардистського.

Стратегія, що її обстоюють Мирослав Шкандрій та Марко Павлишин, виглядає вельми привабливо, та варто зазначити, що ні російська, ні українська література не здобули наразі достатньої внутрішньої свободи для «постколоніального» визволення з-під своїх панівних дискурсів. В Україні фактично, попри формальне унезалежнення, триває така собі холодна громадянська війна, зокрема й на рівні сумнозвісної «боротьби двох культур», результати якої важко поки що передбачити. Це, зрозуміло, підтримує антиімперську мобілізацію та відповідний дискурс в українській культурі, а з іншого боку, підживлює традиційний імперський дискурс, даючи йому певні надії на дальше домінування й відкриваючи у його прихильників друге (чи, радше, вже двадцять друге) дихання. А тому Шкандрієві слова про Стуса можна великою мірою застосувати й до більшості сьогоденішніх українських літераторів: «постколоніальні з бажання, антиколоніальні з потреби».

4

Підсумовуючи, можемо сказати, що книжка Мирослава Шкандрія окреслює досить цікаву територію для літературознавчих досліджень, пропонує загально відомі, але, на жаль, мало вживані на цій території інструменти аналізу. Розміри території до певної міри зумовили фрагментарність книжки: у другій своїй по-

ловині вона втрачає цілісність і перетворюється на збірку більш або менш цікавих та менш або більш пов'язаних між собою нарисів. Скажімо, в шостому розділі («Національний наратив модернізму») йдеться лише про дві п'єси Лесі Українки та роман Петра Карманського «Кільця рожі» (1921), який, однак, має стосунок радше до польсько-української проблематики, ніж українсько-російської, а головне — й досі залишається неопублікованим, через що його вплив на публічний дискурс є доволі сумнівним. Натомість куди доречнішим у цьому контексті був би розгляд творів широко публікованого в Україні й Росії Володимира Винниченка. Так само й у сьомому розділі, присвяченому головним чином літературній боротьбі 1920-х ро-

слідження «дискурс імперії», автор більш-менш послідовно висвітлює означену тему у перших трьох розділах — «Література та імперія», «Імперське пограниччя в російській літературі» та «Україна в російському імперському дискурсі» (хоча, як уже зазначалося, варто було приділити більше уваги у вступі з'ясуванню своєї методології й термінології). У четвертому-п'ятому розділах («Контрнарлативи в українській літературі» та «Зіткнення дискурсів») автор поступово переключається на антиімперську тематику в українських творах, а в трьох прикінцевих розділах, схоже, дає вже цілковиту волю своїм професійним нахилам ученого-україніста, звертаючися до російських текстів (окрім Булгакова) лише мимохідь, без виразної системи.

Відчуваючи, певно, концептуальну вразливість такого зміщення, автор наприкінці, у «Висновках», нагадує, що «дискурс імперії» — це не лише дискурс колоніальний, а й антиколоніальний; зрозуміти їх один без одного неможливо:

Репрезентації імперії в російській та українській літературах можна розглядати як частини ширшої риторичної суперечки, діалектичної праці уяви, в якій один твір нерідко є відповіддю на інший. Дискурс імперії та її контрдискурс функціонують у літе-

ратурі, писаній обома мовами... Високий ступінь двомовності давав українському суспільству давав українцям змогу використовувати російсько-українську інтертекстуальність при використанні як однієї мови, так і іншої. Проте у другій половині XIX століття українська та російська літератури великою мірою розходяться, перетворюючись на дві різні системи з цілком відмінною динамікою. Наявність двох визначальних і непримирених один щодо одного дискурсів (імперського й національно-визвольного у відповідних літературах) є підставою причиною їхнього розходження.

Все це, безумовно, слушно, але жодною мірою не виправдовує кардинального зміщення акцентів у другій половині книжки й перетворення її, як сказав би Гриценко, на ще один варіант («причинки» до) історії українського націоналізму. Дискурс імперії — це все-таки передусім дискурс імперський: по-перше, тому що він набагато потужніший, себто має значну «фізичну», кількісну перевагу; по-друге, тому що він має перевагу психологічну, оскільки репрезентує абсолютний авторитет

Центру — культурний і політичний, міжнародний і внутрішній; і врешті, по-третє, тому, що він володіє основними механізмами репрезентації — цензурування, замовчування, маргіналізації, тенденційного коментування та фальшування тощо. Власне, ці механізми й повинні б стати об'єктом дослідження, адже дискурс імперії у XX столітті визначався не лише шовіністською публіцистикою Шульгіна й невротичною українофобією Булгакова (хоча на останній і справді виросли вже цілі покоління московських, та й київських інтелектуалів), і навіть не самими лиш тезами ЦК КПСС «До 300-ліття возз'єднання України з Росією». Механізми імперського дискурсу діяли й досі діють на безлічі рівнів — від вульгарних підручників з їхніми безсоромними розповідями про «багаторічний вплив» на Шевченка з боку Белінського та інших «революційних демократів» до витонченіших замін слова «український» на «вітчизняний», словосполучення «Київська Русь» на просто «Русь», або й цілком курйозного видалення «зубів» із вірша Маяковського «Борг Україні» («товариш москаль, на Україну зуби не скаль») і заміни їх на безневинніші «жарти».

Дискурс імперії нині — це не лише бідлашний Бродський з його пасквілем «На незалежність України»; це також принизливе для кожного українця (якщо він не Кучма) святкування дня совєтської армії, лицемірно перейменованого на «День захисників вітчизни»; це біснування в телеестері якого-небудь Леонтьєва, улюбленця СДПУ(о), котрий прямим текстом розказує малоросам, що він «срати» на них хотів (дослівно); це й не менш біснуватий стьоб якого-небудь «хохла» Земляного (як він сам себе називає) в «Независимой газете» з приводу повісті Оксани Забужко; це й клінічні писання іншого хама (і теж «хохла») Бузини про Шевченка; це, зрештою, вірцевий у своїй параноїдальності текст доктора філології Лади Федоровської в «Літературній газеті» з приводу Ірванцевої «Оди гривні»: поважна філологиня цитує пародію українського автора як серйозну патріотичну (!) оду — всупереч літературному смакові та тверезому глуздові, зате в цілковитій згоді зі стереотипним імперським уявленням про очманілих від націоналізму («національно-забощенных») хохлів-самостійників.

Останній приклад, між іншим, є доброю ілюстрацією ще й до того, наскільки проблематичним залишається в Україні сподіваний тріумф постколоніального дискурсу, провіщений Мирославом Шкандрієм та Марком Павлишином. Реакція Федоровської на Ірванця підставою не відрізняється від реакції на його тексти з протилежного табору, антиімперського, — досить хоч би згадати щире обурення українофілів з приводу іншої Ірванцевої пародії — «Любіть Оклахому». Безперечно, аналіз усіх цих дискусій і курйозів потребував би окремого дослідження й окремої книжки — можливо, вже не про імперський дискурс, а про дискурс «креольський» як його автономну й дедалі виразнішу іпостась. □

Гопак (народна картина кінця XVIII століття)

ків («Протиборство з Левіафаном»), автор зосереджується, крім Булгакова, на двох ключових постатях — Хвилювому та Домонтовичі, хоча роль Домонтовича в контексті досліджуваної проблематики навряд чи співмірна з роллю Куліша-драматурга чи Зерова-«неокласика». Поза рамками авторового дослідження залишається практично весь масив сервілістської літератури доби соцреалізму, хоч її певна амбівалентність щодо імперського проєкту (на яку досить проникливо вказав ще 1954 року Юрій Шерех, рецензуючи «Таврію» Гончара) дає непогані підстави для її критичного зіставлення з лоялістською літературою донціоналістичної доби — від Котляревського до Гоголя та Квітки-Основ'яненка. Можна пожалкувати й за тим, що доба шістдесятництва представлена лише постаттю Стуса — безумовно, визначною, але надто вже специфічною; а сучасна («постколоніальна») доба — лише двома повістями Андруховича (розділ восьмий, останній, — «Постколоніальна перспектива»).

Другий недолік книжки — її певна, сказати б, тематична розфокусованість. Обравши об'єктом свого до-